



## KONSEPT VA KONSEPTOSFERA NAZARIYASINING LINGVISTIK TALQINI

**Begaliyeva Shaxzodaxon Xasanboy qizi**

*Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti Filologiya fakulteti magistranti*

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning asosiy tayanch tushunchasi bo'lgan "konsept" va "konseptosfera" nazariyalarining lingvistik talqini tadqiq etilgan. An'anaviy leksik ma'no va mantiqiy tushunchadan farqli o'laroq, konseptning milliy-madaniy qadriyatlarini, xalqning tarixiy xotirasi va ijtimoiy-axloqiy qarashlarini o'zida mujassam etuvchi murakkab mental hosila ekanligi ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida madaniy konseptlarni, xususan, axloqiy qadriyatlarini o'rganishning o'ziga xos tamoyillari (tizimlilik, tarixiy-etimologik, kognitiv modellashtirish hamda diskursiv-matniy yondashuvlar) tizimli tahlil qilingan. Maqola xulosalari til va inson tafakkurini, ijtimoiy munosabatlar va milliy ruhni yaxlitlikda tadqiq etishda konseptual tahlilning muhim metodologik ahamiyat kasb etishini dalillaydi.

**Kalit so'zlar:** kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, konsept, konseptosfera, lisoniy manzara, konseptual tahlil, antroposentrik paradigma, verbalizatsiya, milliy-madaniy qadriyatlar.

**Аннотация.** В данной статье исследуется лингвистическая интерпретация теорий «концепта» и «концептосферы», являющихся основными понятиями когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. В отличие от традиционного лексического значения и логического понятия, понятие научно обосновано как сложный ментальный конструкт, воплощающий национально-культурные ценности, историческую память народа и социально-нравственные взгляды. Также систематически анализируются специфические принципы изучения культурных понятий, в частности моральных ценностей, в узбекской лингвистике (систематический, историко-этимологический, когнитивно-моделирующий и дискурсивно-текстовый подходы). Выводы статьи доказывают важное методологическое значение концептуального анализа в изучении языка и человеческого мышления, социальных отношений и национального духа в целом.

**Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, лингвокультурология, понятие, концептуальность, лингвистический ландшафт, концептуальный анализ, антропоцентрическая парадигма, вербализация, национально-культурные ценности.

**Annotation.** This article studies the linguistic interpretation of the theories of "concept" and "conceptosphere", which are the main basic concepts of cognitive linguistics and linguoculturology. In contrast to the traditional lexical meaning and logical concept, the concept is scientifically substantiated as a complex mental construct that embodies national-cultural values, the historical memory of the people and socio-moral views. Also, the specific principles of studying cultural concepts, in particular moral values, in Uzbek linguistics (systematics, historical-etymological, cognitive modeling and discursive-textual approaches) are systematically analyzed. The conclusions of the article prove the important methodological importance of conceptual analysis in the study of language and human thinking, social relations and the national spirit in its entirety.

**Key words:** cognitive linguistics, linguoculturology, concept, conceptosphere, linguistic landscape, conceptual analysis, anthropocentric paradigm, verbalization, national-cultural values.



## KIRISH

Zamonaviy tilshunoslik fanining so'nggi o'n yilliklardagi taraqqiyoti tilni tadqiq etish tamoyillarida tub burilish yasalganligi bilan izohlanadi. Uzoq vaqt davomida tilga faqatgina o'z ichki qonuniyatlariga bo'ysunuvchi yopiq tizim (struktura) sifatida qarab kelgan immanent tilshunoslik o'rnini inson, uning tafakkuri, madaniyati va ruhiyatini til bilan uzviy birlikda o'rganuvchi antroposentrik (insonga yo'naltirilgan) paradigma egalladi. Ushbu yangi ilmiy paradigmaning yetakchi tarmoqlari hisoblangan kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning eng markaziy, tayanch kategoriyasi – bu “konsept” tushunchasi hisoblanadi. Har qanday milliy til leksikasini, xususan, qadriyatli ifodalarni ilmiy tahlil qilish, eng avvalo, konsept nazariyasining lingvistik mohiyatini chuqur anglashni talab etadi.

Jahon kognitiv tilshunosligida konsept nazariyasining fundamental asoslarini yaratgan yirik olim Yu.S. Stepanov bu kategoriyaga uning inson ongi va jamiyat madaniyati o'rtasidagi bog'liqligi nuqtayi nazaridan shunday klassik ta'rif beradi: “Konsept – bu madaniyatning inson ongida shakllangan quyqasi bo'lib, u orqali madaniyat insonning ruhiy olamiga kirib keladi; va aksincha, inson aynan konseptlar vositasida madaniyatga ta'sir o'tkazadi, uning bir qismiga aylanadi” [1, 42-b]. Bu yondashuv shuni ko'rsatadiki, konsept tildan tashqarida mustaqil yashay olmaydi, u asosan lisoniy birliklar (so'zlar, iboralar, matnlar) orqali yuzaga chiqadi.

Konseptning murakkab ichki strukturasi xususida rus lingvokulturologi V.A. Maslova o'z tadqiqotlarida uning bir necha qatlamlardan iborat ekanligini ko'rsatib o'tadi: “Konsept o'zida uchta qatlamni:

- 1) tushuncha qatlami (obyektning asosiy belgilari);
- 2) obrazli qatlam (inson xotirasida gavdalanuvchi vizual yoki eshitish tasvirlari);
- 3) baholovchi-qadriyat qatlamini (millatning mazkur obyektga munosabatini birlashtiruvchi yirik mental hosiladir” [2, 115-b].

Demak, oddiy mantiqiy tushunchadan farqli o'laroq, konsept doimo o'zida insonning va xalqning o'sha narsaga bo'lgan munosabatini, ijtimoiy-axloqiy bahosini yashirin tarzda tashiydi.

O'zbek tilshunosligida ham konsept tushunchasi bo'yicha o'ziga xos ilmiy maktab va tahlil tamoyillari shakllangan. Xususan, professor Shaxriyor Safarov bilish jarayoni va uning tildagi in'ikosi ustida to'xtalib, konseptning lisoniy shaxs ongidagi vazifasini aniq belgilab beradi: “Konsept – bu inson tafakkurida axborotni qayta ishlash, saqlash va uzatish uchun xizmat qiluvchi, etnosning milliy-madaniy tajribasini o'ziga singdirgan lisoniy-kognitiv birlikdir. U so'z ma'nosidan kengroq bo'lib, so'z faqatgina konseptni yuzaga chiqaruvchi (reprezentatsiya qiluvchi) vositalardan biri, xolos” [3, 89-b].



Kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning nazariy poydevorini tashkil etuvchi “konsept” tushunchasining til tizimidagi o‘rnini to‘laqonli anglash uchun uni an’anaviy leksikologiyadagi “lug‘aviy ma’no” (leksik ma’no) hamda mantiqdagi “tushuncha” kategoriyalaridan qat’iy farqlash va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy jihatdan asoslash talab etiladi. Uzoq yillar davomida an’anaviy struktural tilshunoslik tildagi so‘zning faqatgina denotativ (bevosita obyektни atash, nomlash ehtiyoji) va signifikativ (obyektning asosiy, muhim mantiqiy belgilarini ifodalash) ma’nolarini izchil tadqiq etib keldi. Biroq, so‘zning lug‘aviy ma’nosi til tizimidagi qat’iy chegaralangan va faqatgina axborot tashuvchi funksional birlik bo‘lsa, konsept butunlay boshqa o‘lchovdir. Konsept – bu insonning borliqni va ijtimoiy reallikni bevosita idrok etish tajribasi, uning chuqur ruhiyati, assotsiativ xotirasi, hissiyotlari va butun bir xalqning ming yillik madaniy an’analari, urf-odatlar bilan chambarchas qorishib ketgan cheksiz mental, aqliy maydondir. Taniqli rus tilshunosi va kognitolog olimi V.I. Karasik o‘zining ilmiy izlanishlarida konseptning lingvistik va madaniy tabiatini chuqur tahlil qilar ekan, uning ko‘p o‘lchovli mental tuzilma ekanligini ta’kidlaydi va uni shunday tasniflaydi: “Konseptning ichki strukturasi uchta majburiy unsur dan tashkil topadi:

1) tushunchaviy tomon (obyektning obyektiv, mantiqiy belgilari va tildagi qaydi);

2) obrazli tomon (inson xotirasida obyekt bilan bog‘liq holda shakllangan vizual, eshitish, hid bilish yoki kinestetik tasvirlar);

3) qadriyatli tomon (mazkur obyektning yoxud tushunchaning muayyan jamiyat, etnos yoki butun insoniyat madaniyatidagi ahamiyati, unga berilgan ijtimoiy-axloqiy baho)” [4. 102-b].

Ushbu qat’iy ilmiy tasnifga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, konseptning aynan uchinchi – qadriyatli (ya’ni, ijtimoiy-axloqiy baholovchi) tomoni uning eng asosiy, muhim va konseptni oddiy mantiqiy tushunchadan mutlaq farqlab turuvchi ajralmas yadrosi hisoblanadi. Agar sof mantiqiy tushunchada ma’lum bir obyektga yoxud hodisaga nisbatan hech qanday subyektiv his-tuyg‘u, simpatiya, antipatiya yoki sotsiologik baho bo‘lmasa, madaniy konseptda doimo lisoniy shaxsning, qolaversa, butun bir millatning o‘sha narsa-hodisaga bo‘lgan tarixiy, ijtimoiy va emotsional munosabati chuqur yashiringan bo‘ladi. Misol tariqasida, o‘zbek olam lisoniy manzarasida asrlar osha sayqallangan tayanch axloqiy tushunchalar shunchaki milliy izohli lug‘atlarda berilganidek quruq, hissiz lingvistik ta’riflar bilangina cheklanib qolmaydi. Ushbu mental hosilalar o‘z ichiga kattalarga hurmat ko‘rsatish, ota-ona oldida mutlaq tavoze bilan turish va baland ovozda gapirmaslik, yoshi ulug‘ insonlarga ixtiyorsiz ravishda “siz” deb murojaat qilish, mehmonga eng totli ne’matlarni taqdim etish hamda to‘rdan joy ko‘rsatish kabi butun boshli milliy-axloqiy ssenariylarni, yozilmagan ijtimoiy qonun-qoidalarni, murakkab shaxslararo munosabatlarni va mustahkam madaniy qadriyatlarni qamrab oladi. Bu



xususiyat konseptning til tizimida naqadar qudratli madaniyat tashuvchisi, boshqacha aytganda, axborot kodlovchi vosita ekanligini va xalqning sotsiologik hamda ruhiy o'ziga xosligini belgilab beruvchi universal ko'rsatkich ekanligini mutlaq tasdiqlaydi.

Konsept tushunchasining zamonaviy lingvistik talqinida o'rganilishi lozim bo'lgan yana bir o'ta muhim nazariy va amaliy hodisa – bu kognitiv maydon, ya'ni “konseptosfera” (konseptlar sferasi) masalasidir. Kognitiv psixologiya va tilshunoslik qonuniyatlari shuni dalillaydiki, madaniy va ijtimoiy konseptlar inson ongida hamda millatning jamoaviy xotirasida hech qachon yakka holda, bir-biridan butunlay uzilgan, mantiqan tarqoq yoki qat'iy izolyatsiyalangan tarzda yashamaydi. Aksincha, ular o'zaro uzviy va tinimsiz aloqaga kirishadi, semantik jihatdan bir-birining qirralarini to'ldiradi, biri ikkinchisini mantiqan taqozo etadi va ularning jiplashuvi yakunda yaxlit bir global intellektual tizimni yuzaga keltiradi. Jahon kognitologiyasi maktabida ilk bor ushbu atamani muomalaga kiritgan va uning nazariy asoslarini shakllantirgan yirik rus akademigi D.S. Lixachev konseptosferaning tub mohiyatini butun bir millatning beqiyos ma'naviy xazinasini bilan bog'lab, uni shunday izohlaydi: “Konseptosfera – bu ma'lum bir millat so'zlovchilari ongida shakllangan va milliy tilda moddiylashgan barcha konseptlarning yagona, uzviy va global majmuidir. Millatning madaniyati qanchalik boy bo'lsa, uning tarixiy tajribasi qanchalik teran bo'lsa, uning konseptosferasi ham shunchalik xilma-xil, serqatlam va keng bo'ladi” [5. 28-b]. Ushbu fundamental nazariyaga bevosita muvofiq ravishda aytish mumkinki, o'zbek tilining milliy konseptosferasi ham xalqimizning necha ming yillik boy tarixiy taraqqiyoti, murakkab ijtimoiy kelishuvi, sharqona islomiy axloq qoidalari, turmush tarzi zaminida yuzaga kelgan ulkan ma'naviy-lisoniy, bebaho koinot hisoblanadi.

Konseptlarning lisoniy manzara sirtiga qanday qilib chiqishi, til sathlarida o'zining turfa in'ikosini topishi, ya'ni mutaxassislar tili bilan aytganda lisoniy obyektivlashish (verbalizatsiya) jarayoni doimiy ravishda olimlar tadqiqotlarining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Kognitiv fanlar doirasida qabul qilingan umume'tirof etilgan qoidalarga ko'ra, har qanday konsept dastlab insonning markaziy asab tizimida, ongida tildan to'la tashqari holatda, turli xil hissiy va aqliy idroklar, ramziy tasavvurlar majmui sifatida paydo bo'ladi. Ammo, ushbu mental qoliplar va aqliy tuzilmalar til vositasi orqali moddiylashmaguncha, ya'ni aniq so'zlar yoxud qo'shimchalar yordamida nutqiy reallikka aylanmaguncha hech qanday ijtimoiy, kommunikativ ahamiyat kasb etmaydi. Kognitiv lingvistika sohasining yetakchi nazariyotchisi E.S. Kubryakova konseptning mavhum tasavvurdan xalq mulkiga, muloqot vositasiga aylanish jarayonini izohlab shunday qat'iy ta'kidlaydi: “Konsept inson miyasida axborotni qayta ishlashning tayanch, uzluksiz va operativ birligi hisoblanadi, biroq uning keng jamiyat mulkiga



aylanishi, ijtimoiylashuvi va millatning madaniy xotirasida barqaror saqlanishi faqatgina til vositalari orqali obyektivlashish jarayonida to'liq amalga oshadi" [6. 92-b]. Moddiy, ko'z bilan ko'rish mumkin bo'lgan ashyolarni nomlashdan farqli ravishda, abstrakt axloqiy qadriyatlarining tildagi obyektivlashuvi juda murakkab, ko'p bosqichli metaforik va semantik mexanizmlarni ishga solishni talab etadi.

Inson tafakkuridagi ma'lumotlarni qayta ishlash va kategorizatsiya jarayoni kognitologiyaning eng asosiy obyekti sanaladi. Kognitiv tilshunoslikda axloqiy konseptlar inson xotirasida muayyan mantiqiy va kognitiv qoliqlar — asosan freymlar va skriptlar deb ataluvchi murakkab tizim orqali joylashishi e'tirof etiladi. Skript — konseptning dinamik, doimiy harakatdagi holatini, ya'ni muayyan ijtimoiy vaziyatda lisoniy shaxsning aynan qanday ketma-ketlikda yo'l tutishi, nimalar deyishi kerakligini belgilab beruvchi mantiqiy-axloqiy ssenariydir. Shu bilan birga, til tizimida konseptning mantiqiy qamrovini belgilash uning qatlamli (iyerarxik) tuzilishini modellashtirishni taqozo qiladi. Konseptual tahlil tamoyillari bo'yicha jahon tilshunosligining yetakchi mutaxassislari Z.D. Popova va I.A. Sternin konseptning lisoniy struktur modelini aniq ko'rsatib, quyidagi asosli metodologik qoidani ilgari suradilar: "Konseptning markaziy yadrosini uni to'g'ridan-to'g'ri nomlovchi va butun semantik maydondagi asosiy informatsion yukni tashuvchi tayanch leksema tashkil qilsa, uning periferiyasi turli xil ma'nodosh so'zlar, obrazli badiiy ifodalar, paremiologik birliklar va o'ta subyektiv assotsiatsiyalardan iborat bo'ladi hamda konseptning ijtimoiy-madaniy qamrovini yanada kengaytirib, yorqinlashtirib beradi" [7. 114-b]. Bu orqali tadqiqot yadrovii leksemani o'rganishdan boshlanib, uning iboralar va maqollardagi serjilo in'ikosi tomon harakatlanadi.

O'zbek tilshunosligi sohasida shakllangan zamonaviy konseptual tahlil tamoyillari asosan til birligini faqatgina uning quruq, izolyatsiyalangan leksikografik (lug'aviy) ma'nosi doirasida cheklab qo'ymaslikka qaratilgan. Bu uslub har bir so'zni u yashayotgan matn, real nutqiy kommunikativ vaziyat va o'zbek xalqining jonli tarixiy madaniyati bilan uzviy, uzluksiz aloqadorlikda kompleks tahlil qilishni talab etuvchi yirik ilmiy tizimdir. Lisoniy manzarada asrlar davomida shakllangan milliy konseptlarning haqiqiy, bo'yoqdor kognitiv qiyofasini ochishda matniy-diskursiv tahlil usuli mutlaqo tengsiz va bebaho empirik manba hisoblanadi. O'zbekistonda tilning ijtimoiy funksiyalari, milliy ruhiyatni ifodalash imkoniyatlari hamda badiiy matnning kognitiv tadqiqidagi betakror o'zni to'g'risida teran ilmiy izlanishlar olib borgan yirik olim N. Mahmudov ushbu qonuniyatni yoritib, shunday chuqur ilmiy xulosani qayd etadi: "Konseptning barcha ichki qirralarini, uning haqiqiy lisoniy yuzini to'laqonli ochib berish uchun bevosita matn eng ishonchli manba hisoblanadi, chunki matn – bu konseptning jonli faoliyat ko'rsatadigan keng maydoni va uning barcha serjilo



semantik qirralari ochiq namoyon bo'ladigan yagona haqqoniy o'lchovdir" [8. 156-b].

### **XULOSA**

Xulosa qilib aytganda, kognitiv-konseptual tahlil tilshunoslikning shunchaki muayyan bir yangi uslubi emas, u til vositalari orqali xalqning butun ma'naviy dunyoqarashini, beqiyos tafakkur arxitekturasini o'rganuvchi eng mukammal va dolzarb fundamental yondashuv hisoblanadi.

Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar natijasida konsept va konseptosfera nazariyasining zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni hamda o'zbek tilshunosligida konseptual tahlil tamoyillari yuzasidan quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

Umuman olganda, konseptual tahlil shunchaki lisoniy birliklarni tasniflash vositasi emas, balki til qatlamlari orqali xalqning ma'naviy qiyofasi va dunyoqarashini yoritib beruvchi mukammal ilmiy o'lchovdir. Maqolada yoritilgan ushbu nazariy-metodologik poydevor axloqiy tushunchalarni, xususan, "hurmat" konseptining leksik-semantik arxitekturasini, frazeologik, grammatik va pragmatik xususiyatlarini bevosita aniq lisoniy dalillar asosida izchil hamda tizimli o'rganish uchun mustahkam ilmiy zamin yaratadi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Gumboldt V. fon. Til va madaniyat (Til falsafasi) / Nemis tilidan R. Yo'ldosheva tarjimasini. – Toshkent: Fan, 2005. – 210 b.
3. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 176 b.
4. Mahmudov N. Tilning mukammalligi va tilshunoslikning dardi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006. – 224 b.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 318 b.
7. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – Oxford University Press, 1997. – 328 p.
8. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 132 b.